

Részletek egy kiadott és egy kiadatlan emlékezésből

AMBRUS KATALIN¹

Abstract

Fragments from a published memoir and from an unpublished one

The label „Parallel Lives” is valid for Miklós ASZTALOS (1899–1986) and András RÓNAI. They belonged to the generation of intellectuals that had witnessed the dramatic events of Hungarian history in the 20th century. Both were brought up in Transylvania but left for Budapest after its detachment from Hungary following World War I. After graduation from the universities the young experts in the nationality issue became involved in the scientific foundation of the official policy of territorial revision – ASZTALOS as a historian, RÓNAI as a geographer; hence their acquaintance reaching back to the late 1920s. Based on two recollections, the present article evokes their encounter towards the end of World War II, when ASZTALOS, an emissary of the minister of culture was sent from Szombathely to the Lake Balaton. He was ordered to supervise the activities of the Teleki Institute and Institute of Hydrobiology, and to examine and prepare the possible westward relocation of the two academic centres. His report with a conclusion that the institutions should not be removed was instrumental in the final issue which did not consider their evacuation to Germany. With the advent of the Communist regime ASZTALOS was deported to a village in the Great Plain, where he had lived in retirement for thirty five years. During the same period RÓNAI worked as a geologist, mainly in the Great Plain, too. But they had never met again.

Rónai András: Térképezett történelem

„A háború hamarosan elért a Teleki Intézetig. 1944 tavaszán több repülőtémadás érte a fővárost. [...] Hóman elrendelte a kitelepülést Balatonfüredre. [...] Munkatársaim a költözködés során csodák sorozatát művelték. A könyv- és térképtár legértékesebb anyagát mintaszerűen becsomagolták és leszállították, majd úgy rendezték el, hogy mindent azonnal használni lehetett. [...] Teljes erővel dolgoztak egész télen, bár decemberben a Balaton déli partján már szovjet tankok álltak. [...] Folyt a munka végig, 1944–1945 telén és 1945

¹ Irodalomtörténész. E-mail: ambka54@gmail.com

tavasán is. [...] Február végén az éppen parancsnokló alezredes nem volt hajlandó az Intézet hadköteles tagjainak felmentési papírjait elfogadni. [...] Két tisztviselőnk Szombathelyre küldtem. Igen kalandos útjukból egy jó két hét múlva dolguk végezetlen érkeztek vissza. A szombathelyi expedíciónak mégis hamarosan jelentkezett a következménye.

Néhány nap múlva meglepetésszerűen megjelent két férfiú, egyikük Asztalos Miklós, a jó nevű történész, jó ismerősöm. Kiderült, hogy a szombathelyi kultuszminisztérium hivatalos kiküldöttei, akiknek az a parancsa, hogy a Teleki Intézetet költöztessék minden anyagával Szombathelyre. Asztalos Miklós akkor a szombathelyi kultuszminisztérium tudományos osztályának vezetője volt, és a parancsot Rajniss Ferenc kultuszminisztertől kapta. Előadásukból és elbeszélésükből (ahogyan vasúton, autón, gyalog Szombathelyről Balatonfüredig eljutottak) nem derült ki világosan, hogy komolyan gondolják-e az elköltöztetést, és tudnak-e ahhoz erőt is mozgósítani, vagy formailag közölnék egy parancsot, amellyel maguk sem értenek egyet. Az utóbbit kimutatni az adott körülmények között talán nem látták ajánlatosnak. [...]

Derék emberek voltak Asztalósék: ott helyben megírták jelentésüket a miniszternek. Megírták, hogy az Intézet igen gazdag és pótolhatatlan tudományos anyagot őriz Füreden. Annyi gépkocsi, amennyi az anyag elszállításához szükséges, nem áll rendelkezésre. Őrizetlenül hagyni az anyagot nem lehet, így a személyek sem költöztethetők el. Javasolták Rajnissnak, hogy az átköltöztetéstől tekintsen el. Az a hír még elért utóbb, hogy Rajniss a két kiküldöttet nem dicsérte meg a jelentésért.”

Asztalos Miklós: Függelék egy soha meg nem íródo életrajzhoz²

Asztalos Miklós

„Szombathelyi hónapjaim legmaradandóbb élménye a balatonfüredi kiküldetésem volt. Február legutolsó napjai egyikén megjelent Hóman Szombathelyen, velünk is ebédelt és egyenesen számomra hozott megbízatást. Most mint a Gróf Teleki Pál Intézet elnöke keresett fel, s Stolpával egyetértőleg arra utasított, hogy utazzak el Balatonfüredre, ahol az oda kitelepített intézet működött. És keressem fel Tihanyt is. Mind a két intézményt készítsem elő – Tihanyban a Biológiai Kutató Intézetet, amelyet Klebersberg idején országszerte csak ‘csiborpatkolónak’ becéztek – a Németországba történő kitelepítésre. A hadihelyzet ugyanis sürgette, hogy

² OSZK Kézirattár, ASZTALOS Miklós hagyaték

a még működő dunántúli intézetek is irányítottassanak a nyugati országhatáron túlra. Én csak azzal a kikötéssel vállaltam a kiküldetést, hogy nem utazom egyedül. Az idők olyanok voltak – bombázások, hadműveletek – hogy soha nem lehetett tudni, az ember haza kerül-e élve egy-egy ilyen utazásból. Ezért legyen velem valaki, aki majd számot tud rólam adni – vagy én róla. Ezt a kikötésemet Hóman is, Stolpa is méltányolta, s én megkértem balásfalvi Kiss Emil barátomat, hogy jöjjön velem, ossza meg velem az utat. Emil, akivel az elmúlt hetekben az esti sétáinkon nagyon összemelekedtem, készséggel vállalkozott az útra. Vized Antal ezredes barátom még egy katonai revolverrel is felszerelt, ha netán szükség lenne rá. Így aztán Kiss Emillel március első napjai valamelyikén elindultam Balatonfüredre. A reggeli órákban indultunk át a Bakonyon és késő délután érkezünk Veszprémbe. [...]

Már elhaladtunk Csupak-Balatonkövesd mellett és elértük Balatonarácsot. Itt végre találkoztunk egy járőrrel. Igazoltattak és további jó utat kívánva továbbengedtek. Innen már házak között haladtunk, és nem-sokára elértük célunkat, a szanatórium – amely amolyan nagyszálló is volt akkoron – épületét. Nagy örömünkre valóságos fényárban úszott – elsötétítés ide, elsötétítés oda – az egész épület, amikor beléptünk, nagy nyüzsgést találtunk. Nyomban az apát úr után érdeklődtünk, s miután megtudtuk, hogy még ébren és fenn van, bejelentettük magunkat nála. Itt minden a bencés rend tulajdona volt, így a fürdőszálló is, érthető tehát, hogy az apát úr ott lakott a szanatórium-nagyszálló földszintjén, gazdagon berendezett lakosztályában. Szívélyesen fogadott bennünket, és nyomban nyitattott nekünk egy kétágyas szobát az épület földszintjének déli frontján, közvetlenül a hatalmas konyha és az ebédlő mellett. Közölte azt is, hogy természetesen mindketten a rend szívesen látott vendégei vagyunk, és sem a szállásért, sem pedig a kosztért nem kell fizetnünk semmit.

Megköszöntük a vendéglátást és bizony, mit is tagadjam, alaposan elfáradva, el is foglaltuk már-már luxuriózen berendezett, Balatonra néző, balkonos szobánkat. Lemostuk magunkról az út porát, és valósággal belerogytunk ágyainkba. Időnként át-áthallatszott a Balaton fölött a szovjet katonák egy-egy ágyúlövésének zaja, de tudtuk, nem felénk lőnek, hanem nyugatra, a közelben húzódó német front felé. Ilyen közel még sohasem aludtam egy aktív világháborús fronthoz, és ekkora kényelemben! A szobában kellemes meleg volt, s a szép berendezés csak úgy lehelte a boldog békeidők hangulatát. Az éjszaka további részét átaludtuk, s felkelés után megreggeliztünk. Számunkra a nagykonyhában terítették egy kis asztalkánál, és Füreden való tartózkodásunk alatt mindég ott étkeztünk. A nagy ebédlő foglalt volt, ott a német vezérkar egy része dolgozott éjt s napot egygé téve. Láttam, hogy a sok kisebb-nagyobb asztal fölé állandóan magas rangú német tiszték hajoltak, jegyezték, számoltak. Olyan látvány volt, mintha iskolában nagy diákok vizsgafeladatuk megoldásán szorgoskodtak volna.

Reggeli után tisztelegtünk a szanatórium főorvosánál, Schmidtnél [...] A látogatás után kimentünk a Füredre telepített Teleki Pál Intézetbe. Valami öreg emeletes épületben volt elhelyezve, közel a Nagyszállóhoz, annak mintegy a háta mögött. Rögtön láttam, hogy régi ismerősökkel lesz dolgom. A Füredre kihelyezett intézeti részleget régi barátom, Teleki Pál egykori jobbkeze, Rónai András vezette, s mellette a titkári teendőket az én Gronovszky Ivánom látta el, akit Hóman a múzeumból helyezett át oda. Kitoró örömmel fogadtak, s nyomban megmutatták, milyen munka folyik az intézetben. Rengeteg fiatal nő dolgozott, térképeket rajzoltak és sokszorosítottak a lehozott gépeken. Komoly, nagy munka volt, amit vétek lett volna megzavarni holmi további telepítéssel. Ez volt a véleménye Rónainak is, aki elmondta, hogy a leendő béketárgyalásokra készíti elő a dokumentációs anyagot. Ezt megzavarni nem lehet, erre a nemzetnek – feltételezés szerint – egyszer nagyon nagy szüksége lehet. Hamarosan meg is állapodtam Rónaival abban, hogy olyan értelmű jelentést fogok készíteni, hogy az intézet ide telepített részlege munkája annak eredménye veszélyeztetése, sőt elvesztése kockázatát nélkül nem szakítható meg, tehát az ide telepített részleget itt kell hagyni azzal, hogy az esetleges megszállás során is biztosíttassék a már elkészült és elkészülőben lévő dokumentációs anyag.

Füredre nemcsak az intézet általam most megismert dolgozói jöttek le, de lemenekültek az intézeti dolgozók családtagjai is, akik Füreden valamenyien elviselhető szálláshoz jutottak, és az intézet közös konyháján étkeztek. Itt találkoztam Gronovszky Iván feleségével és kisgyermekével, és itt ismerkedtem meg Benda Kálmán feleségével is. Benda valahol katonai szolgálatot teljesített, de családja kellemes menedéket talált Füreden. Bár szemben voltak a fronttal, de sem légitámadásokat nem kaptak, sem nem szorultak a heteken át körülzárt és ostromolt, utcáról-utcára megvívott fővárosban.

Az egész napot az intézetben töltöttem. Emil barátom kószált valahol. Este pedig belevegyültünk a nagyszálló-szanatórium vendégseregébe. Érdekes kis világ volt ez. A nagyszálló tele volt alföldi földbirtokos és arisztokrata menekültekkel. Nem voltak anyagi gondjaik. Kellemes miliőben jól éltek, mint egy álomvilágban. Sokszor gondoltam később rá, milyen kár, hogy mindössze pár napot töltöttem esténként közöttük, mert nagyszerű regénytéma kerekedhetett volna ki ezekből az élményekből. Rónaival megegyeztem, hogy másnap csak ebéd után megyek be az intézetbe, és akkor még egyszer átbeszélünk mindent, aztán a következő napon megkezdem a jelentésem lediktálását a kitűnően gépelő Gronovszkynak.

A második Füreden töltött délelőttöt azzal kezdtük, hogy megfürödünk a gyógyintézet különálló kádfürdős házában. Utána sétáltunk a Balaton partján, s megfigyeltük, hogy a Balaton jege mind a két parton fel volt törve, hogy a jégen át se a németek, se az oroszok ne tudjanak átjutni a másik partra. Hallottam, hogy ez a jégtörés az egész télen át tartott, amióta a déli part nagy

része szovjet kézre került. Az innenső part most tele volt rohamcsónakkal, és mindenhol sok német katona nyüzsgött. A konyhában elfogyasztott ebédünk után az ebédlő előtti folyosón beszédbe elegyedtünk egy német vezérkari ezredessel. Megkérdeztük, hogy talán offenzívára készülnek, hiszen láttuk két nap előtt a felvonuló új tanksereget. Szemrebbenés nélkül beismerte, hogy igen, offenzívára készülnek, de nyomban hozzátette: „Ám nem szabad elfeledkezni róla, hogy odaát is erre készülnek.” Délután ismét tárgyaltam Rónaival, s még alkonyat előtt átmentünk az intézet menzájára, ahol összegyűlt az intézet egész személyzete, az ide menekült családtagok is. Szerény társasvacsora volt ez, amit az intézet adott a tiszteletünkre. Furcsa volt végignézni az együttlévőkön. Csupa leány és asszony, néhány kisgyerek, és férfiak csak mi négyen: Rónai, Gronovszky, Kiss Emil és én.

Másnap délelőtt megkezdtem a jelentés diktálását. Hosszú, minden részletre kiterjedő, majdnem tanulmány számba menő jelentést diktáltam Gronovszkynak több példányban. Egyet kapott az intézet, a másodikat szántam Hómannak és a harmadikat Stolpának. – Közben telefonáltam Tihanyba, a Biológiai Intézetbe. Közöltem velük, hogy bár küldetésem hozzájuk is szól, de nem megyek át, mert semmi értelmét nem látom, hogy az intézetet megzavarjuk munkájában, és milliókat érő felszerelésüket kitegyük az elszállítással járó veszélynek. Akkor már tudtam, hogy például a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum elmenekített anyagát az egyik dunántúli vasútállomáson találat érte és megsemmisítette. És ilyen veszély minden szállítmányt elérhet. Tihanyban örömmel vették tudomásul közlésemet, és ezzel az ügy le is volt zárva. Már késő délután volt, amikor a jelentésem lediktálásával elkészültünk. Rónaival megegyeztünk, hogy másnap délelőtt még elolvassuk, s akkor aztán Kiss Emmel visszaindulunk Szombathelyre. Ezt ugyan már előbb is megtehetjük volna, de egyikünk sem vágyakozott különösebben oda. Itt annyival nyugalmasabb volt a világ, bár a németek – a nagyebédlő kisasztalai fölé görnyedve és telefonjaik után kapkodva – offenzívára készültek.

Az estét ismét a valóságos klubéletet élő alföldi menekült földbirtokosok között töltöttük. Benéztünk a kártyaszobába, a csevegő hölgyek közé, és szokás szerint meglátogattuk egy röpke negyedóra az apát urat is. Aztán, mint ahogy mondani szokás, eltettük magunkat másnapra, azaz lefeküdtünk. Azonban ez az éjszaka nem volt olyan nyugodt, mint az előzőek voltak. Valamikor éjjel három óra körül a túlsó partról hatalmas erejű ágyútűz pokoli zaja szállt át délnyugati irányból a Balaton fölött. Megkezdődött a világháború utolsó német offenzívája a Balaton déli oldalán, nyugatról keletre igyekezve. Talán másfél órát hallatszott a hatalmas ágyútűz zaja, aztán egyre csendesebb lett, s végül beleveszett a március elején még kései hajnal csendjébe. És mi mindezt kényelmesen, puha ágyból, meleg szobából hallgattuk végig.

Felkelés után megreggelizve átmentünk az intézetbe, még egyszer megnéztük a már elkészült és munka alatt levő dokumentációs anyagot, átad-

tam RÓNAI-nak a jelentés őt megillető példányát, a másik kettőt pedig magamhoz vettem, és azzal búcsúztunk el, hogy másnap kora reggel vonatra ülünk, és visszamegyünk Szombathelyre. Délután elbúcsúztunk Schmidt igazgató főorvostól, a vendéglátó apát úrtól, s másnap kora reggel kimentünk az állomásra.”

Lexikonszerű rövidséggel

ASZTALOS Miklós (Budapest, 1899.07.28 – Körösladány, 1986.02.23) történész, dráma-, regény- és filmforgatókönyvíró. Református székely család sarja. Középiskolai tanulmányait Székelyudvarhelyen végezte. 1920-ban családjával áttelepült Budapestre. A pécsi Erzsébet Tudományegyetemen szerzett doktorátust, s kezdte tudományos pályáját. 1925-ben alapítója és elnöke a Bartha Miklós Társaságnak. Később a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője, majd kisebbségi, nemzetiségi szakértőként a Miniszterelnökségen dolgozott. További tisztviselői éveiben a Kultuszminisztérium munkatársa.

Jelentősebb történeti munkái:

- Wesselényi, az első nemzetiségi politikus (1927);
- A transylvanista gondolat (1927);
- Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés (1928);
- A korszerű nemzeti eszme (1931);
- Jancsó Benedek emlékkönyv (szerk. 1931);
- A magyar nemzet története (Pethő Sándorral, 1933), amely több kiadást ért meg, sőt olasz nyelven is megjelent;
- A történeti Erdély (szerk. 1936).

Drámaíróként a Németh Antal igazgatta Nemzeti Színház foglalkoztatta. Két legsikeresebb darabja a Farkaskaland (1938) és az Alterego (1939); utóbbiból Egy éjszaka Erdélyben címmel ma is játszott film készült. Két regényét, Alibi (1940), ill. Felszáll a sas (1943) címmel a Franklin Kiadó jelentette meg.

A világháború végén minisztériumi tisztviselőként Németországba került. Hazatérve bizalmatlanság fogadta, béli tárták és 1951-ben feleségével együtt kitelepítették. A kitelepítési intézkedések feloldását követően (1953) sem költözött vissza a fővárosba, inkább a körösladányi önkéntes száműzetést választotta.

Személyes megközelítéssel

A Térképezett történelem dedikációjának tanúsága szerint 1989. november 13-án találkozhattam RÓNAI Andrással. Ezt – ha áttételesen is – az én szeretett „Miklós bácsimnak” köszönhettem. 1972 őszén, amikor a KLTE magyar-történelem szakos hallgatója lettem, megkértem TTK-ás évfolyamtársamat, aki

szintén körösladányi volt, s tudtam: családja baráti kapcsolatban áll ASZTALOS Miklóssal és feleségével, Erzsébet néniével, hogy az illendőség szabályai szerint mutasson be nekik, akiket addig csak látásból ismertem. Attól az ősztől fogva, ha meglátogattam szüleimet, egy-egy tea, sütemény és emlékezés illatú délutánon az ő vendégük is lehettem. Szerettek mesélni, csevegni, én meg hallgatni őket. 1982 februárjában Erzsébet néni, a kiváló zongoratanárnő, nekem megértő barátnőm, eltávozott. Miklós bácsi – talán azért is, hogy távol tartsa a magányt – hozzákezdett önéletírásához, és a munkát haláláig folytatta. Néhány részletét megkaptam és olvastam.

Amikor RÓNAI professzor tudomására jutott, hogy ASZTALOS Miklós immár három éve halott, s önéletírásának néhány oldalán beszámol 1945-ös balatonfüredi találkozásukról, s ezen anyag másolata a birtokomban van, meghívott egy beszélgetésre párommal, BASSA Lászlóval együtt, aki a kapcsolatot megteremtette közöttünk. Tőlem tudta meg, hogy ASZTALOS Miklóst 1951-ben kitelepítették, és többé nem tért vissza Budapestre. Beszámoltam neki körösladányi éveiről, beszélgető, tanító kedvéről, bölcs iróniájáról, ahogyan saját sorsát és a világot szemlélte. RÓNAI András pedig megerősített abban a hitemben, hogy a Balatonfüredre menekített Teleki Intézet és a tihanyi Biológiai Kutató Intézet jórészt ASZTALOS Miklósnak köszönheti, hogy elkerülte a németországi kitelepítést. Azon meg csak szomorkásan mosolyogtunk, hogy amíg RÓNAI András az 1970-es évek második felében Dévaványán dolgozott később híressé vált mélyfúrásán, alig 10 km-re onnan ASZTALOS Miklós elmélkedett a világ dolgairól, rendezgette emlékeit, s készült, hogy megírja életének történetét. Nem tudtak egymásról. Az a balatonfüredi utolsó találkozás viszont mindkettőjük számára emlékezetes maradt. A magyar sors iróniája...

T. Mérey Klára: A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején.
– Geographia Pannonica Nova 1. Lomart Kiadó, Pécs, 2007. 252 old.

Hajdani színvonalas földrajzi kiadványsorozatának, a Geographia Pannonicának az újraélesztésére vállalkozott a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete, amikor útjára bocsátotta a fenti című történeti földrajzi művet. DÖVÉNYI Zoltán intézetigazgató nem titkolja, hogy nagy reményeket fűz az 1926 és 1941 között megjelent, 44 könyv közzététele után megszakadt szakkönyvsorozat újraindításához, amelynek első kötete T. MÉREY Klára fenti című katonaföldrajzi tartalmú történeti munkája. A szerző az I. Ferenc császár által 1806-ban elrendelt katonai felmérésnek a Kriegersarchiv Térképtárában (Bécs) fellelhető fogalmazványait tartalmazó, 12 kötetből álló irategyüttes feldolgozására vállalkozott, ami nem csekély teljesítmény (már az időigényesség szempontjából sem...).

A könyv bevezetőjéből kitűnik, hogy a mű egy nagy kiterjedésű térség természet- és gazdaságföldrajzi adottságait, jellemzőit katonaföldrajzi szempontból mutatja be és értékeli. Ez a sajátos látásmód abból fakad, hogy a földrajzi táj a hadtudományban olyan „terepnek” tekintendő, ahol támadó hadműveleteknél a környezet elemei leküzdendő